

Adam Świętoń

Katedra Prawa Rzymskiego, Teorii i Filozofii Prawa oraz Komparatystyki Prawniczej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie¹

Ustawodawstwo cesarskie wobec rozruchów na tle religijnym na przykładzie konstytucji zachowanych w *Codex Theodosianus* 16.4: *De His, Qui Super Religione Contendunt*

Słowa kluczowe: Kodeks Teodozjusza; prawo rzymskie publiczne; społeczeństwa antyczne; religia; porządek publiczny.

Keywords: Theodosian Code; Roman public law; ancient societies; religion; public order.

Wstęp

Podłoże konfliktów społecznych w późnym cesarstwie rzymskim było znacznie bardziej zróżnicowane niż w poprzednich epokach. Napięcia powstające uprzednio na polu różnic ekonomicznych, etnicznych i społecznych uległy intensyfikacji wskutek przemian, jakim podlegało społeczeństwo zamieszkujące świat rzymsko-helleński u schyłku antyku. Co więcej, ich efektem było nie tylko nasilenie już istniejących konfliktów, ale także powstawanie nowych. Podniesienie religii monoteistycznej do rangi religii państwowej zaowocowało wzrostem nietolerancji religijnej, a fiskalizm stał się nową pożywką dla starego konfliktu między bogatymi a ubogimi, ewentualnie populacją miejską i wiejską. Można pokusić się o przykładowe wskazanie najbardziej oczywistych obszarów, na których uwydatniały się tarcia społeczne: poganie – chrześcijaństwo², chrześcijaństwo – heretycy

---

¹ Adam Świętoń, Katedra Prawa Rzymskiego, Teorii i Filozofii Prawa oraz Komparatystyki Prawniczej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Al. Warszawska 98, 10-702 Olsztyn, adamswieton75@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5292-2849>.

² Wybuchy przemocy skierowanej przeciwko poganom i miejscom pogańskiego kultu przyjmowały często formę zorganizowaną i były koordynowane przez lokalnych urzędników albo biskupów. Inicjatorzy antypogańskich zamieszek mogli liczyć na ciche wsparcie władz, była to *violence justified and controlled* (Kahols M., 2009, s. 117 i n.).

i apostaci, fiskus – podatnicy, ludność lokalna – kwaterujący wśród niej żołnierze³, mieszkańcy cesarstwa – barbarzyńcy⁴, lokalne elity – cesarska biurokracja, czy *honestiores – humiliores*. Uwzględnienie lokalnej specyfiki środowiskowej uzupełniłoby powyższy katalog. Obraz ten jest jednak znacznie uproszczony, z reguły siatki konfliktów często nakładały się na siebie (np. najemni żołnierze gocy, z których wielu było wyznania ariańskiego, stacjonujący w Konstantynopolu lub Mediolanie, z łatwością mogli skonfliktować się z przedstawicielami kultury miejskiej, niekiedy ortodoksyjnymi chrześcijanami). Katalizatorem społecznego wybuchu mogły być rozmaite wydarzenia, począwszy od problemów z zaopatrzeniem w żywność spowodowanych nieurodzajem bądź zmasowaniem legionów przed wyprawą wojenną po błahe z pozoru zdarzenia, jak aresztowanie ulubieńca warstw niższych⁵.

Historia regulacji prawnych, które miały charakter prewencyjny albo sankcjonowały karanie uczestników zamieszek sięga czasów republikańskich. Działania o charakterze policyjnym prowadzone przez konsulów i pretorów w oparciu o ich *imperium* zyskały pod koniec okresu republikańskiego wsparcie ze strony ustawodawcy. Ściganie sprawców *seditiones* przewidywała *lex Iulia maiestatis*, zaliczając wszczywanie zamieszek do czynów godzących w interes państwa (*adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius*)⁶. W tym zakresie przepisy *lex Iulia maiestatis*

³ Szerzej o tej kwestii, a także odnoszących się do niej regulacjach prawnych zob. Adam Świętoń (2005, s. 343–350). Konfliktogenne było także przydzielanie kosztem właścicieli ziemskich terenów pod osadnictwo germańskim wozdom i ich wojownikom w ramach systemu *hospitalitas* (Goffart W., 1980, s. 40 i n.).

⁴ Za ilustrację tego rodzaju konfliktu może posłużyć opis wydarzeń, do jakich doszło jesienią 376 r. w Adrianopolu. Stacjonujący tam gocy żołnierze w służbie rzymskiej pod wodzą Sweryda i Koliasa zostali zaatakowani przez kierowany przez miejskiego urzędnika wzburzony tłum, wśród którego byli uzbrojeni rzemieślnicy wytwarzający broń w lokalnych zbrojowniach (*fabricenses*). Doszło do tego w szczególnych okolicznościach – w Tracji rozpoczęła się właśnie rewolta Gotów przesiedlonych zza Dunaju pod wodzą Fritigerna. Wersja wydarzeń, jaką przedstawił Ammianus Marcellinus wydaje się obarczać winą mieszkańców Adrianopola. Żołnierze gocy zachowywali spokój, dopóki nie zostali sprowokowani rzucanymi przez mieszkańców wyzwiskami i pociskami (Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri*, 31.6.1–3). Chociaż owe wypadki należy rozpatrywać przede wszystkim w kontekście wydarzeń historycznych, nie można pomijać kontekstu kulturowego. Wstrzemięźliwa (zdaniem Ammianusa) postawa Sweryda i Koliasa kontrastuje z agresywnym zachowaniem lokalnej społeczności. Gwałtowność zamieszek mogła mieć podłoże w długo tłumionej niechęci do obcego elementu etnicznego.

⁵ Jako przykład można podać zamieszki na tle niedoborów zboża w Antiochii w 354 r. Konflikt pomiędzy ludnością należącą do warstw niższych i spekulującą cenami zboża elitą został wykorzystany jak narzędzie walki politycznej pomiędzy Cezarem Wschodu Gallusem a radą miejską Antiochii i popierającymi ją urzędnikami cesarskimi (Filipeczak P., 2005, s. 58 i n.) Zamieszki na tle żywnościowym nie były jednak, zdaniem Cécile Morrisona (2007, s. 243), najpoważniejszym źródłem rozruchów społecznych, bowiem świadome niebezpieczeństwa władze przywiązywały wiele uwagi do rozwiązywania problemów z dystrybucją annony.

⁶ Zob. D. 48.4.1.1 ([...] *quo seditio tumultusve adversus rem publicam fiat*).

realizowały ten sam cel, co przepisy wydanej później *lex Iulia de vi (publica et privata)*⁷, także kryminalizującej podburzanie tłumu⁸. Stały się one podstawą do późniejszych rozstrzygnięć w tej materii. Kierując się, jak pisze Michał Stachura (2014, s. XVI), potrzebą jedynie kontynuacji, a nie zmiany, rządzący w II i III w. cesarze unikali przeprowadzania daleko idących modyfikacji, często poprzestając na rozstrzygnięciach o charakterze jednostkowym. Odnosiło się to także do rządzących w kolejnych wiekach. Podstawowe instrumentarium było już wykształcone i ugruntowane. Konstytucje wydane w IV i V w., zachowane w cesarskich kodeksach prawnych, nie będą zatem wprowadzały nowatorskich zmian, ale naśladowały rozwiązania wykształcone w wiekach poprzednich, zaadaptowane do nowych okoliczności.

Wśród konstytucji cesarskich poświęconych problemowi rozruchów społecznych zachowanych w Kodeksie Teodozjusza duża ich ilość odnosi się do napięć na tle religijnym. Znajdziemy je w całej szesnastej księdze, poświęconej kwestiom wiary, aczkolwiek przeważającą większość redaktorzy Kodeksu ulokowali w dwóch tytułach: *De his, qui super religione contendunt* (O tych, którzy prowadzą spory o religię) oraz *De haereticis* (O heretykach)⁹. Treść tych praw jest świadectwem problemów związanych z podziałami na łonie kształtującego się chrześcijaństwa, których odzwierciedlenie widoczne jest także w relacjach społecznych. Należy bowiem zauważyć, że chociaż źródłem konfliktów religijnych były z pewnością spory doktrynalne, w tym jeden z najistotniejszych, dotyczący natury Syna Bożego, jednak nie zawsze stanowiły one bezpośrednią przyczynę społecznych niepokojów¹⁰. Wątpliwe jest, aby wszyscy wszczynający zamieszki na tle religijnym lub uczestniczący w nich rozumieli zawilości doktryny (nie kwestionując przy tym siły ich wiary), jednakże zrozumiałe jest, iż ulegali emocjom towarzyszącym dyskusjom (Filipczak P., 2005, s. 74)¹¹.

⁷ O kontrowersjach dotyczących daty wydania ustawy, a także jej konstrukcji zob. Krzysztof Amielańczyk (2013, s. 295).

⁸ Zob. D. 48.6.3.1 pr. Do przepisów prewencyjnych bez wątplenia należały zakazy ograniczające prawo do noszenia broni w miejscach publicznych: D. 48.3.1.1., tak sądzi K. Amielańczyk (2013, s. 298).

⁹ C. Th.16.4 i C. Th.16.5. W tytule poświęconym heretykom znajduje się wiele konstytucji, w których przez zastosowanie słowa *turba* (używanego często na określenie zamieszek albo hałaśliwego tłumu, wywołującego niepokoje) wskazuje się na burzliwy i buntowniczy charakter wszelkich zgromadzeń tych osób, które występowały przeciwko *fides catholica* (C. Th. 16.5.3, 16.5.6, 16.5.9, 16.5.10, 16.5.12, 16.5.38, 16.5.44).

¹⁰ Spory doktrynalne były jednym z najważniejszych czynników odróżniających religię chrześcijańską od kultów pogańskich. Dogmat religijny i związana z nim kwestia ortodoksji były obce systemom politeistycznym (Armstrong A.H., 1984, s. 4 i n.).

¹¹ W określonych przypadkach różnice w poglądach na doktrynę lub różnice w wyznawanej religii były tylko katalizatorem wybuchu społecznego, sam konflikt dojrzał na podłożu etnicznym, społecznym lub ekonomicznym. Za przykład mogą posłużyć sprowokowane przez kazania

Niniejsze opracowanie poświęcone zostanie tylko części cesarskiego ustawodawstwa skierowanemu przeciwko niepokojom społecznym na tle religijnym, umieszczonemu pod tytułem czwartym księgi szesnastej Kodeksu.

Za punkt wyjścia do rozważań posłuży konstytucja ogłoszona 23 stycznia 386 r. Sygnowana imionami cesarzy Walentyniana II, Teodozjusza i Arkadiusza I, została skierowana na ręce *praefectus praetorio Italiae et Illyrici* Flawiusza Eusigniusza (PLRE 1, s.v. Flavius Eusignius, s. 310).

C. Th. 16.4.1 IMPPP. VALENTINIANUS, THEODOSIUS ET ARCADIUS AAA. EUSIGNIO PRAEFECTO PRAETORIO.

His, qui sibi tantummodo existimant colligendi copiam contributam, si turbulentum quippiam contra nostrae tranquillitatis praeceptum faciendum esse temptaverint, ut seditionis auctores pacisque turbatae ecclesiae, maiestatis capite ac sanguine sint supplicia luituri.

DAT. X KAL. FEB. CONSTANTINOPOLI, HONORIO NOB. P. ET EVODIO V. C. CONSS.

Konstytucję skierowano przeciw tym osobom, które, uważając, że jako jedyne dysponują prawem do gromadzenia się, wszczęłyby jakieś zamieszki godzące w cesarskie zarządzenia. Zostaną one uznane za winne sprowokowania buntu (*seditionis auctores*) i zakłócania (*turbatio*) spokoju¹², którym winien się cieszyć Kościół i jako takie zapłacą za obrazę majestatu głową i krwią.

Powyższy tekst brzmi niemal identycznie, jak fragment konstytucji zamieszczony w tytule 1 księgi 16 *De fide Catholica*¹³. Widoczne są nie-

chrześcijańskiego mnicha antyżydowskie rozruchy, do jakich doszło w Antiochii za panowania cesarza Zenona (Filipczak P., 2005, s. 76). Jak stwierdza Richard Lim (1995, s. 224), jedną z cech charakterystycznych dialektyki toczonych wówczas sporów teologicznych była łatwość ich upowszechniania („it can be easily popularized”), co w konsekwencji ułatwiało odwoływanie się do argumentów religijnych przy okazji innych sporów.

¹² Przymiotnik *turbulentus* został w tekście zestawiony z rzeczownikiem *seditio*. Użycie tych słów może wskazywać na wolę uwydatnienia ciężaru czynu, jakiego dopuszczają się ci, którzy naruszają spokój zgromadzeń wiernych. Samo słowo *turba* nie zawsze miało wymowę jedynie pejoratywną (Stachura M., 2010, s. 167), chociaż w negatywnym wydźwięku stosowane było do określenia zgromadzenia ludzi jako niekontrolowanego motłochu, cizby, kłótliwego zbiegowiska. Połączenie ze słowem *seditio* (osoba określana jako *turbulentus* jest zrównana z przywódcą buntu), stosowanym na określenie zamieszek, które w języku zarówno prawa, jak i literatury oznaczają wyraźne wystąpienie przeciwko ładowi społecznemu i prawnemu (w tym przypadku mowa jedynie o *pax ecclesiae*), wskazuje na intencję prawodawcy, który zamierzał karać uczestników rozruchów z całą surowością.

¹³ C. Th. 16.1.4: IMPPP. VALENTINIANUS, THEODOSIUS ET ARCADIUS AAA. AD EUSIGNIUM PRAEFECTUM PRAETORIO. *Damus copiam colligendi his, qui secundum ea sentiunt, quae temporibus divae memoriae Constanti sacerdotibus convocatis ex omni orbe Romano expositaque fide ab his ipsis, qui dissentire noscuntur, Ariminensi concilio, Constantinopolitano etiam confirmata in aeternum mansura decreta sunt. Conveniendi etiam quibus iussimus patescat arbitrium, scituris his, qui sibi tantum existimant colligendi copiam contributam, quod, si turbulentum quippiam contra nostrae tranquillitatis praeceptum faciendum esse temptaverint, ut seditionis auctores pacisque turbatae ecclesiae, etiam maiestatis capite ac sanguine sint supplicia luituri, manente nihilo*

wielkie różnice: w miejsce słowa *tantum* pojawia się *tantummodo*, nieco dalej w tekście zwrot *quod, si turbulentum* został zastąpiony przez *si turbulentum*. Redaktorzy kodeksu zamieścili w tytule 4 księgi 16 ekscerpt z konstytucji C. Th. 16.1.4. – taki zabieg jest powtarzany w Kodeksie wielokrotnie¹⁴. Co jest jednak znamienne, oba teksty różnią się miejscem promulgacji – konstytucja zachowana jako C. Th. 16.1.4 jest opisana jako wydana w Mediolanie, a tekst C. Th. 16.4.1, będący wyciągiem, jako pochodzący z kancelarii Konstantynopola. Niezależnie od tego, jakie jest wyjaśnienie tej różnicy, tekst C. Th. 16.4.1. powinien być odczytywany w kontekście tekstu C. Th. 16.1.4.

Konstytucja zachowana jako C. Th. 16.1.4 regulowała kwestię wolności zgromadzeń religijnych. Mało prawdopodobne, aby Walentynian II miał jakikolwiek wpływ na zawartą w niej treść. Był władcą młodym i niedoświadczonym (w chwili ogłoszenia konstytucji miał 15 lat), a przez to niezdolnym do prowadzenia w pełni samodzielnej polityki¹⁵. Za wydaniem konstytucji stała najpewniej jego matka, cesarzowa Justyna, a tłem był konflikt pomiędzy biskupem Mediolanu Ambrożym a ariańskim biskupem dworu cesarskiego w Mediolanie, Auksencjuszem (Jones A.H.M., 1964, s. 163–164; McLynn N.B., 1994, s. 181 i n. Liebeschuetz J.H.W.G., 2005, s. 124 i n.). Podłożem tego konfliktu był m.in. spór o dostęp arian do świątyń. Na mocy konstytucji Teodozjusza I wydanej sześć lat wcześniej, 27 lutego 380 r. w Salonikach (*cunctos populos*, C. Th. 16.1.2.), nadającej wierzącym w boską jedność i współistotność (*una deitas*) Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego miano „chrześcijańskich katolików” (*christianorum catholicorum nomen*), odmówiono arianom prawa do stanowienia wspólnoty pod nazwą Kościoła jako heretykom dotkniętym niedołęstwem umysłowym (*dementia*) i obłędem (*vesania*)¹⁶. Ponad rok później, po zakończe-

---

minus eos supplicio, qui contra hanc dispositionem nostram obreptive aut clanculo supplicare temptaverint. DAT. X KAL. FEB. MEDIOLANO HONORIO NOB. P. ET EVODIO CONSS.

¹⁴ Porównaj np. C. Th. 11.39.11 i 16.7.4, a także C. Th. 11.30.57 i 9.40.16. Zazwyczaj w procesie redakcyjnym pierwotny tekst konstytucji był okrajany ze stylistycznych ozdobników, niekiedy zaś dzielono fragmenty tej samej konstytucji pomiędzy różne tytuły Kodeksu.

¹⁵ Walentynian został obwołany Augustem w roku 375 w wieku zaledwie 4 lat (Bralewski S., 2001, s. 293). Jako władca Italii (w okresie wydania konstytucji Galia, Hiszpania i Brytania znajdowały się pod władzą uznanego przez Konstantynopol uzurpatora Maksymusa) był całkowicie uzależniony politycznie od Teodozjusza I.

¹⁶ Tak bliskoznaczne sformułowania, jak *vesania* i *dementia* mogą być traktowane jako inwektywy, mające poniżyć arian w oczach poddanych cesarskiej władzy. Obłęd, szaleństwo (*furor*) był często przypisywany wyznawcom odłamów religii i sekt – i inwektywa ta stosowana zarówno wobec chrześcijan, jak i pogan miała sugerować skrajne zagubienie umysłowe oponenta. Na temat *furor* w języku i stylu stosowanym w konstytucjach cesarskich pisze obszernie M. Stachura (2010, s. 124–131), tam też przegląd literatury. Pejoratywnych sformułowań używano także w piśmiennictwie chrześcijańskim, ich przykłady u Ambrożego, jednego z najzagorzalszych przeciwników nauczania Ariusza, podaje Monika Wójcik (2007, s. 367).

niu soboru w Konstantynopolu w 381 r., który podtrzymywał potępienie arianizmu, Teodozjusz ogłosił konstytucję, która zobowiązywała arian do przekazania kościołów (*Episcopis tradi omnes ecclesias...*) wyznawcom *credo* nicejskiego. Zgromadzenia arian nie mogły istnieć jako wspólnota religijna, a wyznawcy arianizmu nie mogli obejmować władzy biskupiej ani sprawować kapłaństwa¹⁷. Ponadto w tym samym czasie wydano cesarskie rozporządzenie zakazujące im wznosić nowych świątyń pod karą konfiskaty nieruchomości, na których je zbudowano (C. Th. 16.5.8). Postanowienia Teodozjusza odnoszące się do arian wpisywały się w nasilające się w tym roku działania przeciwko wszystkim heretykom, świadectwem czego są konstytucje skierowane przeciwko Fotynianom, Eunomianom czy Manichejczykom (C. Th. 16.5.6-8). Wyznaczały także ramy polityki religijnej, która będzie konsekwentnie kontynuowana przez Arkadiusza i jego urzędników (Liebeschuetz J.H.W.G., 1998, s. 146).

Justyna, sama będąc zwolenniczką arianizmu, stanęła w sporze pomiędzy Ambrożym a Auksencjuszem po stronie tego drugiego. Już w 385 r. zwróciła się do Ambrożego z żądaniem, aby odstąpił jeden z mediolańskich kościołów Auksencjuszowi i arianom (McLynn N.B., 1994, s. 173; Wójcik M., 2007, s. 364). Wobec fiaska tego posunięcia wpłynęła na syna, aby nadał prawo do gromadzenia się (*Damus copiam colligendi...*) tym, których wyznawane poglądy były uznawane za ortodoksyjne za panowania Konstancjusza II – w treści widoczne jest wyraźne przywołanie jego pamięci i zwołanych za jego panowania synodów w Arminium (dzisiaj Rimini) w 359 r. i Konstantynopolu w 360 r., które umacniając doktrynę ariańską, umocniły jedność Kościoła (Flusin B., 2007, s. 78). Jako że Konstancjusz II sprzyjał arianizmowi¹⁸, oznaczało to w istocie (sprzecznie z polityką Teodozjusza I) nadanie swobody gromadzenia się w świątyniach na obszarze Italii i Illyricum arianom (Jones A.H.M., 1964, s. 164). Jak wynika z dalszego tekstu konstytucji, ci, którzy sobie jedynie przyznawali prawo do gromadzenia się we wspólnocie religijnej – *qui sibi tantum existimant colligendi copiam contributam* (chodzi zatem zapewne o „chrześcijańskich katolików”, którzy powoływali się na konstytucje Teodozjusza z 380 i 381 r.), musieli powstrzymać się od jakichkolwiek nie-

¹⁷ Nastąpiło to 30 lipca 381 r. (C. Th. 16.1.3). Uderzenie było wymierzone przede wszystkim w arian na wschodzie cesarstwa, gdzie doktryna uzyskiwała znaczące wpływy. Za panowania Walensa – zwolennika arianizmu jako jedynej obowiązującej doktryny – zdominowali oni, jeśli wierzyć Sozomenowi, Konstantynopol (Wójcik M., 2007, s. 363, 371).

¹⁸ Konstancjusz II już jako jedynowładca cesarstwa otwarcie popierał arian, zwalczał m.in. zwolennika nicejskiego *credo*, św. Atanazego, biskupa Aleksandrii, doprowadzając do jego wygnania. Okres synodów w Arminium i Konstantynopolu stanowił „apogeum arianizmu” (Wójcik M., 2007, s. 362).

przyjaznych czynów, które zakłócałyby spokój Kościoła lub mogłyby przedzielić się w rozruchy. Nieprzestrzeganie cesarskiego nakazu było karane jako naruszenie *maiestas*. Konstytucja była, jak pisze Arnold H.M Jones (1964, s. 164), jednym z ostatnich przejawów działań władz rzymskich na korzyść arianizmu¹⁹. Nie odniosła ona zamierzonego efektu – ostatecznie biskup Ambroży wyszedł ze sporu zwycięsko. Rok później Teodozjusz I ogłosił, że konstytucja została wydana bez wiedzy jego kancelarii i anulował jej postanowienia (C. Th. 16.5.16; Honoré T., 1998, s. 37). Jednym z ciekawszych pytań, jakie pojawiają się w związku z przywoływanym tekstem jest to dotyczące powodów, dla których konstytucja sprzyjająca jawnie arianom znalazła się w tytule pierwszym księgi szesnastej, poświęconym wierze katolickiej²⁰.

Jaki był zatem cel zamieszczenia fragmentu tej konstytucji ponownie, w tytule *De his, qui super religione contendunt?* Czy był to wynik działania nieprzemyślanego lub niedokładnego wynikającego być może z pośpiechu towarzyszącemu redagowaniu 16 księgi Kodeksu?²¹ Jeśli jednak był to zabieg świadomy – redaktorzy Kodeksu mieli prawo do duplikowania tekstów konstytucji albo jej części (Honoré T., 1998, s. 152) – być może jego celem była generalizacja zawartych w tekście postanowień. Konstytucję ogłoszono w specyficznych okolicznościach w celu nadania arianom prawa do gromadzenia się. Sankcje karne, które wymierzono w myśl prawa Walentyniana II w zwolenników *credo nicejskiego* zakłócających zgromadzenia arian, miałyby się wówczas stać regułą powszechnie obowiązującą, stosowaną w odniesieniu do wszystkich tych, którzy poprzez wzniecanie sporów na tle religijnym naruszałoby spokój Kościoła, a przez to ład publiczny.

Karą zagrażającą za wzniecanie niepokojów była *poena capitis*. Odkład sprawy Kościoła stały się żywotnym elementem polityki państwowej, wszelkie działania skierowane przeciw jego interesom godziły jednocześnie w państwo i osobę samego cesarza, i to może tłumaczyć, dlaczego w tekście konstytucji pojawia się odwołanie do *crimen laesae maiestatis* – zgodnie dyspozycją zawartą w treści D. 48.4.1.1. (*Maiestatis autem cri-*

¹⁹ Gian Falchi (1986, s. 188) uważa tę konstytucję za przejaw pewnego zawahania („qualche oscillazione”) w konsekwentnej polityce władz przeciwko heretykom. Jednak zważywszy na kontekst personalnego sporu pomiędzy Ambrozjuszem a Justyną i Aksencjuszem, można mieć wątpliwości, czy traktować ją jako przejaw szerszej polityki religijnej.

²⁰ Neil McLynn (1994, s. 181, przyp. 84) uważa, że redaktorzy Kodeksu pomylili sobór Konstancjusza w Konstantynopolu (360 r.) z biskupim zjazdem, jaki odbył się w tym mieście za panowania Teodozjusza I (381 r.). Być może tym należy tłumaczyć rozbieżności dotyczące miejsca ogłoszenia konstytucji 16.1.4 (Mediolan) i 16.4.1 (Konstantynopol).

²¹ Na temat błędów i powtórzeń w redakcji Kodeksu Teodozjusza zob. M. Stachura (2014, s. XXII).

men illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur)²².

Następne miejsce w układzie redakcyjnym 4 tytułu 16 księgi zajmuje konstytucja ogłoszona przez cesarza Teodozjusza I w dniu 16 czerwca 388 r. Jej adresatem był *praefectus praetorio Orientis* Flawiusz Tacjan (PLRE 1, s.v. Flavius Eutolmius Tatianus, s. 877).

C. Th. 16.4.2. IDEM AAA. TATIANO PRAEFECTO PRAETORIO.

Nulli egresso ad publicum vel disceptandi de religione vel tractandi vel consilii aliquid deferendi patescat occasio. Et si quis posthac casu gravi adque damnabili contra huiusmodi legem veniendum esse crediderit vel insistere motu pestiferae perseverationis audebit, competenti poena et digno supplicio coherceatur.

DAT. XVI KAL. IUL. STOBIS THEODOSIO A. II ET CYNEGIO COSS.

Treść konstytucji dotyczy restrykcji w zakresie toczenia publicznych dysput religijnych. Zabroniono komukolwiek kto zechciałby, przemawiając publicznie, dyskutowania (*disceptare*) w sprawach religii, omawiania (*tractare*) związanych z nią kwestii i udzielania rad (*consilia*). Złamanie zakazu po ogłoszeniu konstytucji było zagrożone karą, która nie została w tekście doprecyzowana. Mowa jedynie o proporcjonalnej i właściwej karze (*poena competens, dignum supplicium*).

Użycie w tekście słowa *nullus* spowodowało, że zakaz przybrał charakter generalny. Oznaczałoby to, że każdemu bez wyjątku, kto prowadziłby dysputę dotyczącą wiary, groziłaby kara za działanie sprzeczne z prawem. Autor tłumaczenia Kodeksu Teodozjusza z komentarzem, Clyde Pharr (1952, s. 449 przyp. 4), uważał, że zakaz najwyraźniej dotyczył mnichów lub duchownych – „apparently a monk or cleric” – aczkolwiek nie uzasadnił niczym swojego sądu. Być może sugerował się on treścią zaadresowanych do tegoż samego Tacjana w 390 i 392 r. dwóch konstytucji skierowanych przeciw mnichom (C. Th. 16.3.1-2.). Konstytucja z 390 r. zawierała nakaz opuszczenia przez mnichów miast położonych w prowincjach Orientu i udania się w miejsca odludne, ta z 392 r. cofała wcześniejsze postanowienia (co do zakazu przebywania w miastach)²³. Mnisi wielokrotnie byli aktywnymi uczestnikami, a nawet inicjatorami zamieszek na tle religijnym, nie cofając się przed atakowaniem najwyższych urzędników

²² Szerzenie herezji było uznawane za działanie skierowane przeciwko *salus publice rei*, wyrażającej się – w czasach pogańskich – w utrzymywaniu oficjalnych kultach religijnych, a potem w kultywowaniu „prawdziwej” wiary chrześcijańskiej (Noethlichs K.L., 2006, s. 116 i n.). O kryminalizacji herezji zob. Antoni Dębiński (2007, s. 50 i n.).

²³ Zakaz wstępu miast dla mnichów może wynikać z treści C. Th. 16.3.2 (Misztal-Konecka J., Wójcik M., 2010, s. 189). Możliwe jest także, że zakaz przebywania mnichów w miastach, odwołany w treści C. Th. 16.3.2, ustanowiono w innej, nieznannej dzisiaj, konstytucji (Ozóg M., Wójcik M., 2014, s. 358, przyp. A).

państwowych (Filipczak P., 2005, s. 76; Misztal-Konecka J., Wójcik M., 2010, s. 189–190). Czy jednak wieści o wznieczonych przez nich zamieszkach na wschodzie cesarstwa, które mogły być powodem ustanowienia zakazu, nie były wyolbrzymione? Tłumaczyłoby to szybkie jego odwołanie (Misztal-Konecka J., Wójcik M., 2010, s. 191). Mimo że mnisi stanowili pewne zagrożenie dla porządku publicznego, co potwierdza ogłoszona w 471 r. konstytucja cesarza Leona I (C. 1.3.29)²⁴, można mieć wątpliwości czy konstytucja z 388 r. była skierowana właśnie przeciwko nim. W tym roku zostaje ogłoszonych kilka praw wymierzonych w heretyków (C. Th. 16.5.14-16), przy czym konstytucja ogłoszona 14 czerwca (C. Th. 16.5.15) dla zachodniej części cesarstwa, a zatem zaledwie dwa dni przed omawianą, zakazywała heretykom m.in. organizowania dysput religijnych (...*non inire tractatus...*). Sformułowanie *nulli egresso* mogłoby zatem obejmować jedynie odstępców od *fides catholica*. María Escribano Paño (2005, s. 266 i n.; 2009, s. 56) uważa, że ogłoszenie konstytucji miało związek nie z zamieszkami wywoływanymi przez mnichów, ale było wymierzone przeciwko herezji Eunomian.

Pewne wyjaśnienia odnoszące się do natury kary wymierzonej za nieprzestrzeganie powyższej konstytucji można znaleźć w skierowanej w 392 r. do rąk *praefectus Augustalis* Potamiusza (PLRE 1, sv. Potamius, s. 720).

C. Th. 16.4.3 IDEM AAA. POTAMIO PRAEFECTO AUGUSTALI.

Deportatione dignus est, qui nec generali lege admonitus nec competenti sententia emendatus et fidem catholicam turbat et populum.

DAT. XV KAL. AUG. CONSTANTINOPOLI ARCADIO A. II ET RUFINO V. C. CONSS.

Cesarz Teodozjusz I nakazywał, aby wobec tych, którzy niepomni prawa cesarskiego ani wyroków sądowych wprowadzają zamęt zarówno w wierze katolickiej, jak i pośród ludu, stosowano należytą (*digna*) karę, jaką jest wygnanie (*deportatio*). Jacobus Gothofredus (1736, s. 110, przyp. [g]) w swoim komentarzu do Kodeksu Teodozjusza wskazywał na bezpośredni związek tej konstytucji z uprzednio omawianą, uważając, że w sformułowaniu *competenti poena et digno supplicio* (*in fine* C. Th. 16.4.2) należy dopatrywać się kary deportacji. Funkcja pełniona przez adresata wskazuje, że zarządzenie cesarskie obowiązywało tylko na terenie Egiptu.

Tytuł 4 księgi 16 Kodeksu zawiera jeszcze jedną konstytucję, której tekst związany jest z zamieszkami na tle religijnym. 29 stycznia 404 r. do

²⁴ Zawierała ona m.in. zakaz wdawania się mnichów w dysputy religijne i podburzania ludności miejskiej.

Antemiusza, naczelnika urzędów pałacowych (*magister officiorum*) na dworze cesarza Arkadiusza (PLRE 2, s.v. Anthemius 1, s. 93), zaadresowano konstytucję o następującym brzmieniu:

C. Th. 16.4.4 IMPPP. ARCADIUS, HONORIUS ET THEODOSIUS AAA. ANTHEMIO MAGISTRO OFFICIORUM.

Cuncta officia moneantur a tumultuosis se conventiculis abstinere, et qui sacrilego animo auctoritatem nostri numinis ausi fuerint expugnare, privati cingulo bonorum proscriptione multentur.

DAT. IIII KAL. FEB. CONSTANTINOPOLI HONORIO A. VI ET ARISTAENETO CONSS.

Wszystkich urzędników przestrzegano przed uczestnictwem w buntowniczych zgromadzeniach (*tumultuosa conventicula*), zaś każdemu z nich, który z zamiarem popełnienia świętokradztwa (*sacrilegium*)²⁵ ośmieliłby się wystąpić przeciw powadze woli cesarza, groziła kara pozbawienia urzędu (ujęta metaforycznie jako odebranie pasa – *privare cingulum*²⁶) oraz konfiskata majątku.

Ogłoszenie konstytucji miało związek z zamieszkami, jakie wybuchły w Konstantynopolu na podłożu tlącego się już od dłuższego czasu konfliktu pomiędzy biskupem stolicy Janem Chryzostomem a elitami, których przywary często piętnował w swoich kazaniach, nie oszczędzając nawet cesarzowej Eudoksji. Synod zwołany w 403 r. zdjął go z urzędu po burzliwych obradach, podczas których dochodziło do aktów przemocy. Cesarz, zaangażowany w konflikt przez osobę cesarzowej, zakazując pojawiania się pałacowych urzędników na jakichkolwiek niosących w sobie zarzewie zamieszek zgromadzeniach, na których roztrząsano sprawę biskupa, dążył zapewne albo do studzenia nastrojów, albo do ukazania jednolitej postawy dworu cesarskiego aprobującego decyzję synodu. Udanie się Chryzostoma na wygnanie w czerwcu 404 r. nie uspokoiło nastrojów. Dwie konstytucje (z 29 sierpnia i 11 września – C. Th. 16.2.37 oraz 16.4.5.) skierowane do prefekta miejskiego Studiosa wspominają o *tumultuosa conventicula*. Doszło nawet do podpalenia kościoła Mądrości Bożej. Władze starały się rozładowywać napięcia albo przez usuwanie z miast

²⁵ O kwalifikacji jako *sacrilegium* takich działań, jak naruszanie prawa cesarskiego czy poddawanie w wątpliwość decyzji cesarskich pisze Antoni Dębiński (1995, s. 121 i n.). Odniesienie do *sacrilegium* może w przypadku tej konstytucji mieć inny cel niż zakwalifikowanie nieposłuszeństwa wobec cesarskiego nakazu jako tego rodzaju przestępstwa. *Sacrilegium* mogło pojawiać się tutaj jako inwektywa, wskazująca na nadzwyczajną wagę wykroczenia będącego – jak stwierdza M. Stachura (2010, s. 184) – aktem „jawnej bezczelności w stosunku do cesarza”.

²⁶ Strój członków administracji cesarskiej nawiązywał do stylu wojskowego. Szeroki skórzany pas z ornamentami, oprócz płaszcza (*chlamys*) wzorowanego na żołnierskim, był symbolem władzy urzędniczej (*militia cohortalis*) w okresie późnego cesarstwa (Kelly C., 2006, s. 20; Dębiński A., 1995, s. 193. przyp. 73).

prowodyrów zamieszek (byli nimi często duchowni przybyli do stolicy z inny miast) albo zakazując zarówno członkom miejskich kolegiów, jak i niewolników uczestnictwa we wszelkich zgromadzeniach określanych jako zakazane (*interdicta*), a organizowanych zapewne przez zwolenników Jana Chryzostoma. Postanowienia konstytucji obejmowały tych urzędników podległych *magister officiorum*, którzy przyłączyliby się do zwolenników Jana Chryzostoma.

Pierwotny charakter i wymowa czterech omawianych konstytucji, a także cele, jakie przyświecały prawodawcy, uległy zmianie po włączeniu tychże praw do Kodeksu Teodozjusza. Zabiegi redakcyjne prowadzące do zidentyfikowania zawartej w każdej z konstytucji reguły powszechnie obowiązującej spowodowały, że pierwotne przesłanie i intencje ustawodawcy zostały zastąpione przez te wynikające z treści polityki dworu Teodozjusza II. Powstaje pytanie o to, jak odczytywać konstytucje C. Th. 16.4.1-4. w układzie księgi szesnastej. Michał Stachura stwierdza, że zawartość tytułu *De his qui super religione contendunt* stwarza wrażenie, że „włączono weń teksty niepasujące do innych tytułów księgi”. Owo wrażenie braku spójności jest potęgowane przez fakt, że kodyfikatorzy nie zachowali tego tytułu w redakcji Kodeksu Justyniana (Stachura M., 2014, s. XXIII).

Czy zatem komisja kodyfikacyjna Teodozjusza II rozwiązała w ten prosty sposób problem z niepasującymi koncepcyjnie do innych tytułów konstytucjami, czy też za zredegowaniem tytułu 16.4 (a przynajmniej zamieszczeniem tam konstytucji C. Th. 16.4.1-4) kryje się jednak zamysł stworzenia w miarę spójnego zbioru zakazów? Gdyby przyjąć takie założenie, pierwsza w kolejności konstytucja mogłaby być odczytywana jako generalny zakaz wzniecania zamieszek na tle religijnym. Wszelkie naruszenie *pax Ecclesiae* byłoby traktowane jako działanie skierowane *adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius*. Jak wynika z drugiej w kolejności konstytucji, przez takie działanie rozumiano przede wszystkim nieuprawnione toczenie dysput i sporów wokół zagadnień religijnych, które mogło prowadzić do eskalacji napięć i wybuchu niepokojów społecznych. *Gravitas* czynu jest określana przez przywołanie w tekście C. Th. 16.4.1 pojęcia *maiestas*. Kara śmierci właściwa w przypadku naruszenia cesarskiego majestatu mogła jednak zostać zastąpiona łagodniejszą karą wygnania (kodyfikacja szła tutaj za praktyką częstego w IV w. skazywania na wygnanie biskupów pozostających w opozycji wobec władz państwowych), co zostało wyrażone *expressis verbis* w trzeciej konstytucji, pierwotnie obowiązującej tylko na obszarze Egiptu. Ostatecznie konstytucję zamieszczoną jako czwartą w kolejności można by uznać za *lex specialis*, jej treść w postaci zachowanej w Kodeksie odnosiła się bowiem do

(i tylko do) wszystkich urzędników biorących udział w nieoficjalnych dysputach religijnych (pierwotnie obowiązywała urzędników podległych *magister officiorum* dworu wschodniego) oraz ustanawiała sankcję szczególną w postaci pozbawienia urzędu i konfiskaty majątku (kara wygnania, przewidziana dla przypadków ogólnych, nie byłaby wówczas stosowana).

Gdyby przyjąć, że tytuł czwarty został zredagowany w zamierzonym celu, to należałoby też konsekwentnie założyć, że był on przejawem dążenia ustawodawcy do likwidacji (a przynajmniej ścisłego ograniczenia) swobody toczenia dyskusji o dogmatach religii chrześcijańskiej. Jako że jedność cesarstwa wymagała istnienia spójnego systemu religijnego, a gwarantem tej spójności miała być władza świecka (Wójcik M., 2008, s. 291), uznano, że swobodne i niekontrolowane poddawanie w wątpliwość lub kwestionowanie reguł i dogmatów wiary wypracowanych na mających akceptację cesarską soborach będzie stanowiło naruszenie porządku publicznego (*tumultus, seditio*) i jako takie będzie uznane za wystąpienie przeciw państwu.

USTAWODAWSTWO CESARSKIE WOBEC ROZRUCHÓW NA TLE RELIGIJNYM NA PRZYKŁADZIE KONSTYTUCJI ZACHOWANYCH W CODEX THEODOSIANUS 16.4: *DE HIS, QUI SUPER RELIGIONE CONTENDUNT*

(STRESZCZENIE)

Autor omawia cztery konstytucje zamieszczone w czwartym tytule szesnastej księgi Kodeksu Teodozjusza, poświęconym prowadzeniu dysput religijnych. Spory o kształt doktryny chrześcijańskiej przeradzały się w IV w. w zamieszki godzące w ład publiczny. Konflikt religijny często wchodził w interferencję z napięciami powodowanymi przez przemiany społeczne, ekonomiczne i polityczne. W polityce wewnętrznej cesarstwa zaczęła pojawiać się koncepcja jednolitości systemu religijnego jako jednego z wymogów stabilnego funkcjonowania państwa. Konstytucje cesarskie, zamieszczone w omawianym tytule, były wydawane – przed redakcją Kodeksu i jego ogłoszeniem w 438 r. – w związku z konkretnymi przypadkami niepokojów i zamieszek towarzyszących dysputom religijnym. Pierwotnym celem ich promulgacji było przywrócenie porządku publicznego oraz zwalczanie herezji. Jednak kompozycja tytułu *De his, qui super religione contendunt* każe zadać pytanie o cel takiej redakcji. Można rozważyć, czy po 438 r. ograniczono albo zakazano całkowicie prowadzenia jakichkolwiek dysput religijnych bez aprobaty cesarza.

ROMAN LAW AND RIOTS ON A RELIGIOUS BACKGROUND.
THE EXAMPLE OF CONSTITUTIONS PRESERVED
IN *CODEX THEODOSIANUS* 16.4. *DE HIS, QUI SUPER RELIGIONE
CONTENDUNT*

(SUMMARY)

The author discusses four imperial constitutions preserved in the fourth title of sixteenth book of Theodosian Code. The title is aimed at religious disputes. Controversies on the Christian doctrine in fourth century often turned into riots that were dangerous for the public order. Conflicts on the religious background interfered with tensions caused by social, economic and political changes. In the internal policy of the late Roman empire the concept of uniformity of the religious system appears as one of the requirements for the stable functioning of the state. Before publication of the Code in the year of 438, the emperor's constitutions included in the discussed title were issued in connection with specific cases of unrests caused by religious disputes. The original purpose of their promulgation was to restore public order and to fight heresy. However, the composition of the title *De his, qui super religione contendunt* raises question about its purpose. It can be considered whether, after 438 AD, it was restricted or completely prohibited to make any religious disputes without the approval of the emperor.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk Krzysztof, 2013, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Armstrong A.H., 1984, *The way and the ways: religious tolerance and intolerance in the fourth century A.D.*, *Vigiliae Christianae*, nr 38, s. 1–17.
- Bralewski Sławomir, 2001, *Walentynian II*, w: Jan Prostko-Prostyński (red.), *Słownik cesarzy rzymskich*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Dębiński Antoni, 1995, *Sacrilegium w prawie rzymskim*, KUL, Lublin.
- Dębiński Antoni, 2007, *Herezja jako przestępstwo prawa rzymskiego*, w: Antoni Dębiński, Henryk Kowalski, Marek Kuryłowicz (red.), *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, KUL, Lublin, s. 45–56.
- Escribano Paño María V., 2005, *De his qui super religione contendunt: la constitution 16.4.2. (388) del Codex Theodosianus*, *Antiquité Tardive*, nr 13, s. 265–279.
- Escribano Paño María V., 2009, *The social exclusion of heretics in Codex Theodosianus XVI*, w: Jean-Jacques Auberti i Philippe Blanchard (red.), *Droit, religion et société dans le Code Theodosien*, Librairie Droz S.A., Genève, s. 39–66.
- Falchi Gian L., 1986, *Legislazione e politica ecclesiastica nell'impero Romano dal 380 d.C. al Codice Teodosiano*, *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*, nr 6, s. 179–212.
- Filipczak Paweł, 2005, *Klasyfikacja rozruchów społecznych w syryjskiej Antiochii (IV–VI w.)*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica*, nr 80, s. 55–79.

- Flusin Bernard, *Tryumf chrześcijaństwa i określenie prawowierności*, tłum. Andrzej Graboń w: Cécile Morrisson (red.), Świat Bizancjum, t. 1, *Cesarstwo Wschodniorzymskie 330–641*, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 63–94.
- Goffart Walter, 1980, *Barbarians and Romans A.D. 418–584. The techniques of accommodation*, Princeton University Press, Princeton.
- Gothofredus Jacobus, 1736, *Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis Iacobi Gothofredi*, vol. 6, Lipsiae.
- Honoré Tony, 1998, *Law in the crisis of Empire 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors*, Clarendon Press, Oxford.
- Jones Arnold H.M., 1964, *The Later Roman Empire 284–602. A social, economic and administrative survey*, Basil Blackwell, Oxford.
- Kahlos Maijastina, 2009, *Forbearance and compulsion. The rhetoric of religious tolerance and intolerance in late antiquity*, Duckworth, London.
- Kelly Christopher, 2006, *Ruling the Later Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge – London.
- Liebeschuetz John H.W.G., 1998, *Barbarian and bishops: army, church and state in the age of Arcadius and Chrysostom*, Clarendon Press, Oxford.
- Liebeschuetz John H.W.G., 2005, *Ambrose of Milan. Political letters and Speeches*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Lim Richard, 1995, *Religious disputation and social disorder in late antiquity*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, nr 44, z. 2, s. 204–231.
- McLynn Neil B., 1994, *Ambrose of Milan. Church and court in a christian capital*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Misztal-Konecka Joanna, Wójcik Monika, 2010, *Civitas interdicta monachis. Mnisi zagrożeniem dla rzymskiego porządku publicznego?*, w: Krzysztof Amielńczyk, Antoni Dębski, Dariusz Słapek (red.), *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, UMCS, Lublin, s. 183–196.
- Morrisson Cécile, 2007, *Zaludnienie, gospodarka i spoleczeństwo Wschodu bizantyńskiego*, tłum. Andrzej Graboń, w: Cécile Morrisson (red.), Świat Bizancjum, t. 1, *Cesarstwo Wschodniorzymskie 330–641*, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 225–256.
- Noethlich Karl L., 2006, *Revolution from the top? „Orthodoxy” and the persecution of heretics in imperial legislation from Constantine to Justinian*, w: Clifford Ando, Jörg Rüpke (red.), *Religion and law in classical and Christian Rome*, Franz Steiner, Stuttgart, s. 115–125.
- Ożóg Monika, Wójcik Monika (red.), 2014, *Codicis Theodosiani. Liber Sextus Decimus, Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta*, tłum. A. Caba, Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie i Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Pharr Clyde, 1952, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian constitutions. A translation with commentary, glossary and bibliography*, Princeton University Press, Princeton.
- Stachura Michał, 2010, *Wrogowie porządku rzymskiego. Studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozjańskich i Konstytucjach Sirmodiańskich*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków.
- Stachura Michał, 2014, *Wstęp*, w: Monika Ożóg, Monika Wójcik (red.), *Codicis Theodosiani. Liber Sextus Decimus, Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta*, tłum. A. Caba,

Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie i Wydawnictwo WAM, Kraków, s. I–XXXVIII.

Świętoń Adam, 2005, *Przymusowy kwaterunek wojskowy w IV i V w. n.e. i związane z nim nadużycia*, w: Henryk Kowalski, Marek Kuryłowicz (red.), *Contra leges et bonos mores. Przepęstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, UMCS, Lublin, s. 343–350.

Wójcik Monika, 2007, „Szaleństwo arian” jako przestęstwo godzące w jedność państwa, w: Antoni Dębiński, Henryk Kowalski, Marek Kuryłowicz (red.), *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, KUL, Lublin, s. 357–377.

Wójcik Monika, 2008, *Cesarz w Kościele czy ponad Kościołem? Relacje pomiędzy imperium a sacerdotium w IV wieku*, w: Antoni Dębiński, Stanisław Józwiak, *Romanitas & Christianitas. Stanisław Płodzień (1913–1962) in memoriam*, KUL Lublin, s. 279–298.

Skróty

PLRE 1 – Jones Arnold H.M., Martindale John R., Morris J., 1971, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol 1 A.D. 260–395, Cambridge University Press, Cambridge.

PLRE 2 – Martindale John R., 1980, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol II A.D. 395–527, Cambridge University Press, Cambridge.

